

बनारसीदासांच्या लेखणीतून काव्यरचना अेखाद्या निझरासारखी खळखळून येवून पुढयातल्या कागदावर अक्षरबद्ध होत होती.

मनातले विविध भाव त्या काव्यातून मूर्त होत होते, मनाच आकाश विविध भाव विचारानं, अनुभवानं, अनुभूतिनं भरून यायचं त्यावेळी अनाचरपणे सुंदर, अर्थपूणा शब्दांच्या, कवितांच्या सरी अेकामागून अेक अखंडपणे बरसत रहायच्या.

त्या वर्षावात कवी आणि श्रोता दोघेही चिंब होवून जायचे.

अध्यात्मिक गीते, फागधमाल, मोक्षपैडी, झूलना, सूक्ती मुक्तावली दो बचनिका, अष्टक गीत दोई आखे विधी, या सारख्या अनेक रचना त्यांच्या ओघवत्या, अकृतिमशैलीतून कविताबद्ध झाल्या.

भावनांच्या, सुखदुःखाच्या, आशा आकांक्षेच्या, अनुभवांच्या आवर्तात त्यांचं मन सदैव चब्रवत राहिले, भांबावत

.१३१.

राहिलं, कधी भटकत राहिलं तरी कवितेन, प्रतिभेन आपला मंतरलेला, कोवळा हात त्यांच्या हाती दिलेला त्यामूळे त्यांच्या जीवनाची वाटचाल सुसहय झालेली. त्यांच्या हृदयात अेक हिरवा कोवळा कोंब रसरसत राहिला.

काटयावरुन चालतानाहि कवितेच्या दिलाशामुळे त्या काटयांची बोच बोथट झाली.

आयुष्य जगताना जीवनाचं श्रेयस तिच्यामुळे गवसलं,
दुःखात असताना ती आधार झाली तर कधी हर्षविभोर मनाचं संखनिधान झाली. संकटाच्या वादळात ती दीपस्तंभ झाली तर मृत्युच्या भीषण सावटात जीवनेच्छा बनली, दुर्देवाच्या फेण्यात ती त्याचं सर्वस्य होवून राहिली. आनंद व्यक्त करताना उत्सवगीत बनली तर दुःखाच्या रुदनात भैरवीचे सूर होवून तिनं साथ दिली.

बाह्य जाणीवांचे दरवाजे बंद होवून बनारसीदास अंतर्मुख व्हायचे तेव्हां तिचं स्फुरण त्यांना जाणवायचं, त्यांच्या अनुभूतीला आवाहान करून ती यायची त्यावेळी संकट ही संकट राहतच नव्हती दुःखाचं दुःख वाटतच नव्हतं, बंद शिंपल्यात मोती असावा आणि त्या शिंपल्यावरुनउजलधारा, लाटा वाहून जाव्यात तसं देह मन, आणि जीवनानुभव यांचं नातं बनलेलं.

कधी देह थकला, शिणला तर कधी मन दुखवलं तरी अदम्य अशा प्रतिभाशक्तीनं जगण्याचं बळ दिलं होतं.

स्वकीयांच्या वियोगानं, उदास अशा कृष्णाघायेनं अवघं अंतरंग व्यापून जायचं कशातच रस रहायचा नाही, कधी नको असलेले संयोग त्यांच्या भालावरच्या लेखी रेखाटले जायचे, पण त्यांच हात धरून त्यांच्या कवितासखीनं त्यांना अलगदपणे बाहेर काढलं होतं.

नव्या संवेदना, नव्या अनुभूतिना अथकपणे सामोरं जाण्याची शक्ती तिनंच तर त्यांना प्रदान केली होती.

.१३२.

तिच्या हळुवार साथसंगतीने पुन्हां ओकवार पुढचा नवा मुक्कम गाठण्याची धडपड.
तो सुखाचा असेल की दुःखाचा याचा विचार करायलही सवड नसे.
पायाखालची वाट चालत जायचं होतं, पाठीमागे वळून फक्त अवलोकन करता येत होतं पण माघारी फिरता येत नव्हत.

आज त्यांचा होता तो भोगावालागतच होता. उद्याचा फक्त विचारच करता येत होता.

या सर्व वाटचालीत अखंड साथ फक्त कवितेचीच, बाकी आप्त स्वकीय भेटले, गेले, आले सोडून गेले, दोनचार पावलं त्यांच्याबरोबर चालले. पुन्हां वेगळ्या वाटेनं निघून गेले.

ही मात्र कधी शृंगाराचं आकर्षक रूप घेवून त्यांना रिझवित राहिली तर कधी दुःखाची कृष्णवस्त्रे लेवून त्यांच्या आसवात भिजत राहीली.

कधी खटयाळ्यणे आनंदावे तुषार उडवित आली तर कधी भक्तीची ज्योत होवून त्यांच्या मनमंदिरात तेवत राहिली.

तिच्या या सर्व रूपावर बनारसीदासानी आपलं सर्वस्व उधळलं होते. तिच्या प्राप्तीनं ते वैभव संपन्न बनले होते.

आतां त्यांचं नं तिचं नातु अतूट बनलेलं, वाणितील झंकारा सारखं, फुलातील सुगंधासारखं.

.१३३.

समोरच्या भव्य शुभ्र बैठकीवर उस्मानखासाहेब तंबोरा घेवून बसलेले, उजव्या बाजूला डग्गातवला आणि डाव्या बाजूला सारंगी.

खॅसाहेबांच गाणं रंगत आलेलं, संगीताच्या त्या गानसमाधीत भान हरपून बसलेले मोजके रसिक जन.

अस्सल मोत्याच्या लडी ओघळाव्या तसे त्यांच्या गळ्यातून सूर आकार घेत होते.

कधी घनगंभीर मेघगर्जनेसारखी खर्जातली तान तर कधी अवखळ गतीनं वाहणाऱ्या निझ रिसारखी लय खॅसाहेबांच्या स्वरातून अनुभवास येत होते.

खास रेशमी किनरखापी बिछायतीवर बसलेला साहू साबलसिंह मोथिया हा त्या गाण्यानं मंत्रमुग्ध झालेला.

त्यास राजस रूपावर तरुणाईची नव्हाळी चढली होती. त्याच्या गळ्यात टपोऱ्या बोरा ऐवढया मोत्यांच्या कंठा रुळत होता. त्यात गुलाबी झाक असलेल्या माणकांचं तळ्हाताअेव्हढ पदक चमकत होतं, मनगटात हिन्यांचं पोचं होतं.

अंगात रेशमी अंगरखा होता त्यावर बनारसीकिनखापाचं जाकीट होतं.

खॅंसाहेब सभेवर आले की दाद देण्यासाठी त्यांच्या मुखातून वाहवा वाहवा ची मनपसंत, मनपसंत तृप्ती ओसंडायची त्याचवेळी गळ्यातला कंठा हलून त्याची प्रभा लखकून अंगरख्यावर क्षणार्धात चमकून जाई.

साहूचं जीवन म्हणजे औच्याशीचा, औश्वर्याचा, भोगोपभोगाचा आणि कलानंदाचा ओक महासागरच होता. त्या सागरात त्यांचा अहोरात्र क्रिडाविहार चालायचा.

पूर्वजानी मिळविलेल्या अलोट संपत्तीचा उपभोग तो रसिकतेनंध्यायचा रोज नव नव्या आनंदात तो मशगुल असायचा.

.१३४.

आग्रा राजधानीचं शहर, तिथे विलाससाची कसली कमतरता ? उत्तमोत्तम कपडे उंची अत्तरं, उत्कृष्ट सजावटीच्या वस्तू, निरनिराळ्या प्रकारच्या दुर्मिळ रत्नानी जडवलेले दागिने, मोत्यांचे कंठे, पार्शीयन, इरानी गालिचे या सारख्या वस्तूंचा साहू खरेदीवर होता.

बादशहाला, सरदार, उमरावाना नजराणे द्यायचा त्याला छंद होता.

जीवनाचा सर्वागानं उपभोग घ्यायचा तो, दिवसभराच पेढीचं काम संपल की रोज संध्याकाळी ओखादी नवी महफिल असायची त्यांच्या दिवाणखाण्यात.

रात्रीचा काळोख, नैराश्य, कसलंही दुःख वेदना याना तिथे स्थानच नव्हतं.

छताला टांगलेला हंडया झुंबरातून दीपज्योती उजळायच्या हिरव्या, निळ्या, लाल, शुभ्र लोलकातून रंगीबेरंगी प्रकाशाची इंद्रधनु उधळण व्हायची. जणूं दीपोत्सव तो.

मऊ रुजमिम, मखमली गालिचे यावरुन वावरताना कोणलाहि दारिद्र्याचा, निराशेचा औंखाद्या काटाही रुतायचा नाही.

गुलाब, हीना, वाळ्याचा अत्तराच्या सुगंधी शिडकाव्यानं त्यांच्या खुषबूनं मन प्रसन्न व्हायचं, औंखाद्या काशमीरी गुलाबासारखं.

साहूच्या खास दिवाणखाण्यात प्रवेश मिळावा, त्याच्याशी मैत्री व्हावी म्हणून कित्येक जण आतूर असत या अशा मैफीलीचे आमंत्रण मिळावे म्हणून प्रयत्न करीत.

खॅंसाहेब गांण ओन रंगात आलेलं, दाराशी उभं राहून बनारसीदास या दृष्टाकडे विमनस्क होवून पहात होते. या सर्व स्वरसोहळ्याचा त्यांच्या मनावर कांहीच परिणाम झाला नव्हता.

.१३५.

जातीचे रसिक असूनही या क्षणी त्यांना हे सारं असहय, फसवं खोटं वाटत होतं.

समोरच्या त्या अफाट औश्वर्याच्या प्रदर्शनापुढे स्वतःचं दारिद्रय त्यांना अधिक दीनवाणं वाटू लागलं, चिंतेनं ग्रासलेल्या, व्यग्र झालेल्या त्यांच्या मनाची त्या सान्या आनंदरंगात दंग होण्यासाठी थोडीशीही स्थिती नव्हती.

आज महिना झाला ते साहूची भेट घ्यायचा प्रयत्न करीत होते, दिवस पेढीवर चकरा मारायचे तेव्हा उत्तर मिळायचं संध्याकाळी घरी या म्हणजे मी हिशोब पाहून दस्तखत करीन मी रिकामा असतो, आत्मां क्षणभरदेखील फुरसत नाही.

साहूच्या सांगण्याप्रमाणे ते रोज संध्याकाळी त्यांच्या घरी जायचे, पण कधी त्याच्याभोवती मित्रांचा गराडा पडलेला असे, कधी हास्यविनोद चाललेला असे, कधी गाण्याची बैठक तर कधी वाद्य संगीताची मैफल.

तो रिकामा नसायचा घरी गेलं की उत्तर मिळायचं उद्या ये, उद्या तुझं काम करून टाकतो, तासभराचं तर काम आहे.

बनारसीदास रोज जायचं, पण त्यांचा तो उद्या रोज दूरदूरच पळायचा, काम व्हायचंच नाही.

भागीदारीच्या कागदावर साहूच्या सहया नव्या होत्या, त्याशिवाय पूर्वीच देणंघेणं यातून बनारसीदासांची सुटकाच होणार नव्हती.

नवा व्यापार करायला भांडवल नव्हतं, होतं ते या जुन्या व्यवहारात अडकून बसालेलं, हा गुंता सुटेपर्यंत त्याना कांहीच हातपाय हलविता येत नव्हते.

.१३६.

आगऱ्याला परतल्यापासूनवचा रोजच्या राहण्या जेवणाचा खर्च अंगावर पडू लागलेला.

दिवसे दिवस त्याचीही भ्रान्त पडणार असा रंग दिसत होता.

साहूला त्यांच्या परिस्थितीची काय कल्पना ? औश्वर्याला दारिद्रयाची ओळख सहसा नसते, तृप्त माणसाला अतृप्तपणाच्या व्यथेची जाणीव क्वचितच असते.

रोज खेटे मारून वैतागलेल्या बनारसीदासच्या पदीर अजून तरी फक्त शून्यच होतं.

मागच्या आठवड्यात ते साहूकडे आले होते त्यावेळी बासरी न सारंगीची जुगलबंदी चालली होती, परवाच्या दिवशी भेटण्याचा वायदा होता तर त्यावेळी मेहताबबानुची दुमरी रंगू लागलेली.

इकडे बनारसीचा रोज उजडणाऱ्या दिवसाचा रंग उडू लागलेला तर तिकडे साहूच्या रात्री नव्या रंगतीनं रंगलेल्या.

ते सारं त्यांना त्या क्षणी आठवलं ओरव्ही खॉसाहेबांच्या गाण्यानं त्यांचंही देहभान हरपलं असतं, पण आज सामोर महफिल चालू असूनही त्यांच्या डोळ्यात पाणी उभं राहिलं.

आत्ताही मैफल संपेपर्यंत मध्यरात्र उलटणार मग तशा अवेळी कुठला साहू भेटतोय ?

पेढीवर गर्दी आणि इथे हा प्रकार सारीच कोडी स्वतःची अवस्था ओखाद्या चेंडूसारखी झालीय असा भास त्यांना झाला.

इकडून तिकडे सर्वांकडून लाथाडून घेणे, हेच आपल्या नशीबी दिसतंय या भावनेने ते अधिकच व्यथित झाले.

.१३७.

आपल्या डोळ्यातलं पाणी लपवत ते दारातून बाहेर पडले, कारण इथे असं भिकाच्या सारखं किती वेळ उभं राहणार ? आणि त्याचा उपयोग तरी काय ?

त्यापेक्षा घरी परतून अंथरुणावर अंग टाकावं असं त्याना वाटलं दोन पावलं टाकून ते दिंडीदरवाजापर्यंत जातात न जातात तोपर्यंत समोरुन येणारे अंगसाह त्यांच्या समोर थांबले.

अरे , झालं कां नाही तुमचं काम अजून ? त्यांच्या विवर्ण, निराश चेहन्याकडे पहात अंगसाहनी विचारले.

अंगसाह साहूचा मेहुणा होता आणि त्याचा न बनारसीदासचा चांगला परिचय होता. शिवाय या कामाबद्यल त्याला ठावूक होतं.

त्याच्या या प्रश्नावर बनारसीदासनी नुसतीच नकारार्थी मान हलविली सांगण्यासारखं कांही नव्हतंच आणि सांगून उपयोग तरी काय ?

चला, जरासं, बाजूला थांबू या साहूच्या या रोजव्या मैफिली म्हणजे नुसती डोकेदुखी आहे झालं.

या गाणेबजावण्यावाऱ्यांची विदागी देणं ऐकयला आलेल्या टोळ्यैरवाना खाऊ पिझ घालणं यांत आपला किती पैसा जातोय याची या साहूला अजिबात खबर नाही अशानं अेक दिवस बाप जादयाची कमवून ठैवलेली गटरी संपून जाईल, इतकी चैन, अशी उधळपटटी, असे विलास मला वाटतं खुद्य बादशाहा जहांगीरदेखील करीत नसेल. आमच्या साहूची औटच वेगळी.

अंगसाह व्यावहारिक दृष्टीकोण बोलून गेला. ते दोघे हवेलीच्या चौकात आले. तिथल्या कट्ट्यावर पारिजातकाच्या झाडाखाली बसले.

.१३८.

सर्वांगानी बहरलेल्या पारिजातकाच्या फुलांच्या मधुधुंद सुवासाचा दरवळ सभोवतालं वेढून टाकीत होता.

माथ्यावरती यमुनेच्या पाण्यासारखं निरभ्र काळंशार आकाश होतं, ओखाद्या चुकार चांदण्या चमकत होत्या, सुखद वायुलहरीच्या स्पर्शानं बनारसीदासच्या मनाची तलखी जराशी कमी झाली, अंगसाहच्या आपुलकीनं जरासा आधार वाटत होता.

दिवाणखाण्यातून इतरगत येणारे बागेश्रीचे सूर दैवी वाटत होते.

तू, आता नुसता येत राहिलास तर जन्मभर तुझं काम होणार नाही अंगासह म्हणाला.

मग काय करु ? साहूजीनं बोलवलेल्या वेळीच मी येतो, पण काम होतच नाही, आज उद्याकरता करता महिना होवून गेला.

आता जर हे दस्तखातचं काम साहूजीनी केलं नाही तर माझ्यावर पुन्हां अेकदा भिकेला लागायचीच पाळी येईल, औंकेक दिवस कसा ढकलतोय ते माझे मलाच ठावूक ?

तू असं कर, उद्या बरोबर दिवस बुडायच्या वेळेला ये मी तुझी न साहूची गांठ घालून ददेतो, तुझं काम होवून जाईल.

अंगसाहच्या आश्वासानानं आश्वस्त होवून ते घरी परतले, दुसऱ्यादिवशी संध्याकाळी त्यांची वाट पहात थांबला होता, त्याच्या बरोबर ते साहू सावलसिंहकडे गेले.

हा, आवो कवीराज, क्या चल रहा है, ? अं, नवीन काव्य कोणतं केलय ?

.१३९.

केलंय थोडफार, मी आपणाकडे कांही कामासाठी आलो होतो.

हं, आठवलं, ते तुमचं हिशोबाचं काम राहिलयं ना बन्याच दिवसापासून पण फुरसतच झाली नाही.

आणा पाहू तुमच्या चोपडया.

साहू म्हणाला. त्यानं घरातून मिठाई मागवली, या दोघांना आग्रहानं खाऊ घातली.

सारे कागद पत्र वाचून, हिशोब बघून अखेर त्यानं दस्तरवत केले तेंव्हां आपल्या पायतल्या बेडया तुटून आपण स्वतंत्र झालो आहोत असा आनंद बनारसीदासला वाटला.

हा, हो गया ना आपका काम ? तर कवीराज तुम्हीही आमच्या महफिलीत हजेरी लावत चला. तुमच्यासारख्या गुणवान व्यक्ती आम्हाला फार पसंत असतात.

साहूनं नेहमीच्या खानदानी रहिकतेनं त्यांना आमंत्रण दिलं.

त्याचे आणि अंगसाहचे पुन्हां आभार मानूर ज्यावेळी ते परतले त्यावेळी त्यांचं मन ओखाद्या पिसासारखं हलकंझालं होतं आणि कल्पनेच्या व आशेच्या आकाशात तरंगत होतं.

.१४०.

अरे, आम्ही मुक्त आहोत, शुद्ध आहोत, स्वतंत्र आहोत, स्वतंत्र मुक्त ठाण, ही बघ अंगावरची वस्त्रे आता ती उतरवून टाकली, आता आपण खरोखरीच संसारातून सुटलो, गृहस्थ असूनही यावेळी आपण मुनी आहोत.

मोक्ष मोक्ष तो काय ? हाच, असाच उन्माद चढल्यासारखं बनारसीदास बोलत होते, त्यांचं पाहून त्यांच्या मित्रानीही त्यांचं अनुकरण केलं, अेका आगळ्याच धुंदीत उन्मत होवून चौघेही बेभंनपणे नाचू लागले.

हा त्यांचा अलीकडील दिनक्रमच होवून बसला होता. टिंगल करणे, चेष्टामस्करी करणे, अेकमेकांना चपलीने मारणे, कपडे काढून टाकून नाचणे.

नाही नाही ते बीभत्स प्रकार.

समाजाची, नीतीनियमांची, धर्माची, स्वतःच्या मनाची सारी बंधनं त्यांनी झुगारुन दिली होती.

समाजाने आखलेल्या, धर्मानं निश्चित केलेल्या सान्या लक्ष्मणरेषा स्वतःच्या बेबंद वागण्यानं त्यांनी तोडून मोडून टाकलेल्या, त्यातच त्याना अनिवार असे सुख वाटायचे.

हा बदल घडला तो अेका चुकीच्या ज्ञानामुळे, ग्रंथातील जे ज्ञान ग्रहण करायला हवं होतं त्याच्या नेमकी उलटी बाजू आणि अर्धसत्य समजून घेतल्यामुळे त्यांची ही अवस्था झाली.

कांही दिवसापूर्वी खैराबादचे अरथलमल ढोर यांच्याशी मैत्री जमली, ते विचारी आणि विद्वान गृहस्थ होते, जैनाचार्यांनी लिहलेल्या निरनिराळ्या ग्रंथांचं वाचन, चिंतन, परिशीलन ते करीत.

त्यांची व बनारसीदासजीची बैठक राजचीच झाली, तास दोन तास आध्यात्मिक ग्रंथावर, सिधांन्तावर चर्चा चाले.

तसं आध्यात्म शैली नांवाचं मंडळ होतं, त्यातही बनारसीदास तत्त्वज्ञानाची चर्चा करीत.

.१४१.

त्या ग्रंथातून सूत्रमय इलोकात मानसाला शांति देणारी, कधी स्वतःच्या आत्म्याची ओळख पटविणारी ज्ञानधारा मिळे, जीवनाचं रहस्य उलगडे, चिरंतन अशा सत्याचं दर्शन होई, त्यामुळे बनारसीदास चकित होत. त्या शब्दात हरवून त्यातील अर्थाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न ते करीत.

सागरातील रत्न शोधावीत तसा, आचार्य कुंदकुंदांच्या समयसार या अध्यात्म ग्रंथावरच्या टीकेवा आचार्य अमृतचंद्र लिखीत आत्म ख्याति या ग्रंथांचं वाचन अरथमलजजीच्या बरोबर बनारसीदासनी सुरु केलं.

जी पस्सदि अप्पाणं अबध्दपूडुं अणण्णयं णियर्द^१
अविसेससमसंजंतं तं सुधणयं वियाणीहि^२

हा आत्मा अखंड आहे. अबध्द आहे, नित्य आहे, संसारी असरथेत असूनही, रागद्वेषाने घेरलेला असूनही तो शुद्ध आहे. ज्याप्रमाणे पाणी तापवले असता उष्ण होते परन्तु तो त्याचा मूळ स्वभाव नसतो शीतलता हाच पाण्याचा स्वभाव आहे सुवर्णाचे विविध प्रकारचे अलंकार जरी केले तरी त्यातील सुवर्ण हाच स्थायीपणा असतो, सुवर्ण हे द्रव्य तर त्याचे अलंकारात होणारे परिवर्तन ही पर्याय, अवस्था असते.

तसे आत्मा हा द्रव्यदृष्टीने, निश्चय दृष्टीने शुद्ध आहे आणि पर्याय दृष्टीनं म्हणजे व्यवहारनयाने अशुद्ध आहे.

अशुद्ध अवस्थेत असतानाहि तो शुद्धच असतो आणि त्यावेळीपण शुद्ध आनंदाने परिपूर्ण अशा स्वतःच्या आत्म्याचा अनुभव घेवू शकतो.

संसारी जीव आणि सिद्धावस्थेतला जीव यामध्ये ही समानता आहे तो अखंड, अभेद आहे.

पाणी गढूळ झाले तरी ते रिथर झाल्यावर किंवा त्यातून तुरटी फिरवीली तर ते स्वच्छ होते कारण मुळातच ते

.१४२.

शुद्ध असते, त्याप्रमाणे अनेक विकारांनी आत्मा अशुद्ध दिसत असला तरी तो प्रत्याक्षात शुद्ध आहे तोच शुद्ध आत्मा म्हणजे भगवान होय.

वाचता वाचता अेखादा खजिना मिळवा अमूल्य अशा रत्नाने भरलेल्या गुहेचा शोध लागावा तरी चमत्कृती त्यांना वाटली. स्वतःच्या आत्म्याचं असं प्रथक् रण वाचून आजवरच्या रुढीना, परंपरागत चालत आलेल्या विचाराना ओक प्रचंड हादरा बसला. अध्यात्माचं हेओक अनोखं अनुनूभूती रूप पाहून ते अश्चर्याने मुग्ध झाले.

वर्षानुवर्षे ओक बांधीव मनोरा त्या प्रचंड हृदयनिशी कोसळून पडला. बनारसीदासांच्या अंतरंगात जणू उलथापालथ झाली, कांही विचारांचं मरण व कांही विचारांची निर्मिती झाली, त्यांच्या मनात सुप्तपणे दडलेला ओक क्रांतीकार जागा झाला.

अरे हा तर मोक्षमार्ग, माझा आत्मा अनंत गुणांचा सागर आहे, या संसारी अवस्थेत देखील त्यांच्यात भगवान बनण्याचं सामर्थ्य आहे, कोणताहि जन्म धारण केला तरी ते सामर्थ्य नष्ट होणार नाही.

माझा आत्मा शुद्ध, बुद्ध स्वयंसिद्ध आहे.

या जाणिवेने ते प्रभावित झाले. त्यांना वाटलं की आपल्या डोळ्यावरच युगानुयुगे असलेलं झपड निघालय आणि त्यामुळे आत्तापर्यंत कधीही न दिसलेला असा वेगळाच मार्ग, वेगळी दृष्टी आतां प्राप्त झालीय.

आचार्याच्या त्या ग्रंथांतील सारभूत विचार त्यानां पेलवले नाहित. विचार आणि आचार यातला समतोल त्यांना कळला नाही, विचारांच्या आवर्तनात सदाचार नाहीसा झाला.

ब्रत, नियम, पूजा-अर्चा, दर्शन यांची क्षिती वाटेना झाली, अध्यात्माची ओकच बाजू त्यांना उमगली, दुसरी बाजू त्यांच्यासाठी पारखी झाली.

.१४३.

या ओकारल्यासपणातून स्वच्छंदता निर्माण झाली, त्यातच भरीला ठाण व उदयकर्णसारखे मित्र भेटले, अन मग कशालाच ताळतंत्र राहिला नाही.

चला रे आत्मा मंदिरात जाऊ ?

बनारसीदास उदयकर्णला म्हणाले, ते चौघेही मंदिरात गेले. मंदिरात या वेळी कुणीही नव्हतं शान्त अशा वातावरणात वरच्या झारोक्यातील कबुतरांच गुदुर्गुचा आवाज तेव्हढा येत होता संगमरवरी लादीचा थंडपणा पायाला जाणवत होता.

गाभान्यात गारवा आणि अंधार भरला होता या ओकान्तात आणि स्वतःच्या ध्यानमग्न ओकटेपणात उभी असलेली भगवान आदिनाथांची मूर्ति धुक्यात हरवलेल्या पर्वतासारखी अस्पष्ट दिसत होती.

गाभान्यासमोरच्या चौरगांवर पूजा करताना अर्पण केलेले बदाम खिसमिस होते, फळ होती त्या चौघांच्या आगमनांन मंदीर दचकून जागे झाले, कबुतरं उडून गेली.

ऋण , चल खा पाहू ही फळं

अरे, पण नैवैद्य आपण खायचा नसतो

कांही नाही, हे सारं बकवास आहे, खाल्लं तरी कसलं पाप लागणार नाही आपल्याला कारण आपला आत्माही भगवान आत्मा आहेच की.

विकट हंसून उदयकर्ण म्हणाला, बनारसीदासनी पुढे होवून चौरंगावरचे खिसमिस उचलले आणि खाऊन टाकले.

आपण मागच्या महिन्यात व्रत घेतलं होतं ना अष्टान्हिकाचे आठ उपवास करण्याचे.

हो, पण ते व्रत मोडलं की आपण.

.१४४.

या, व्रतात वगैरे कांही अर्थ नाही, हे सारं वरवरचं आहे, मूळ गाभा वेगळाच आहे.

बनारसीदास म्हणाले.

मंदिरातून बाहेर पडून ते चौघे रस्त्यावरुन चालले, त्यांना पाहून समोरुन येणारे केवळचंद आणि गुमाणचंद कुजबूजू लागले.

पाहिलं का विद्वान पंडित कसल्या संगतीला लागलाय ?

याची विद्वत्ता घाला चुलीत. अहो केवळभाई, यानं तर अनाचार चालवलाय अनाचार ? आजपर्यंत असलं खूळ मी कुठं पाहिलं नव्हतं कां कधी औकल नव्हतं.

हा धर्मभ्रष्ट झालाय. खरं म्हणजे मंदिरात तरी याला येऊ द्यावं का नाही हा प्रश्नच आहे.

अति शहाणे ना, त्यांच हे असंच अर्धवटासारखं व्हायचं.

यापैकी थोडीशी कुजबूज कानावर आली पणबनारसदासानां त्याची क्षिती नव्हती, कोण काय म्हणाले याची पर्वा नव्हती कारण त्यांची अशी ठाम समजूत झाली होती की या सर्व कर्मकांडातच धर्म मानणाऱ्यांना खरा धर्म कळलेलाच नाही. तो फक्त आपल्यालाच कळलाय.

आपण या सर्वांपेक्षा वेगळा पातळीवर जगतो आहोत यांच्याकडून वेगळे आहोत, श्रेष्ठ आहोत.

.१४५.

मन पिचलेलं, दुःखाच्या आघातानं जर्जर झालेलं, आयुष्याची साथ अध्या वाटेवरच सोडून दुवून दुसरी पत्नीही निघून गेली त्या काळ्यूत्युच्या मार्गाने तीन बालकेही बाधीच जाऊन आपल्या मातेची वाट पाहात होती जणू.

सहचारिणीचा सहवास कायमचा संपला, घर सुनेपण पांघरुन बसलं, घराचं घरपण हरवून गेलं, सुखाची रया गेली, अन्नावरची रुची संपली, तरीही जमायला हवंच होतं. काळ चाललाच होता आपल्या अथांग प्रवाहात सारं काही सामवून घेत.

अशा विदीर्ण, विकल, विफल मनस्थितीत असतानाच उदयकर्ण, ठाणसारखे फटिंग मित्र भेटले होते. आपलं दुःख विसरण्यासाठी बनारसीदासाना त्यांचा आधार वाटला.

भारुन गेल्यासारखं ते त्यांच्या सहवासात सतत राहूं लागले.

तशातच तिसरं लग्नही झालं आयुष्यात तसा प्रसंगच ओढावला आणि गरज पडलीच तर दोनदाच विवाह करीन असा निश्चय प्रभु पाश्वंनाथांच्या मूर्तिसमोर उभं राहून त्यांनी केला होता, प्रतिज्ञा घेतली होती.

पण कोणतंही व्रत घ्यायचं व मोडायचं हा अेक त्यांचा खेळच झाला होता जणू त्याचप्रमाणे हेही व्रत त्यांनी मोडून टाकलं. अेकेकाळी केलेली ती प्रतिज्ञा त्यांच्या हातून मोडली गेली.

अेव्हढी स्थित्यंतर घडूनही शांती नव्हती, ती तर बनारसीदासांपासून अनंत योजने दूर निघून गेली हरवून गेली.

सामाजिक, नैतिक बंधनं तोडून मुक्तपणाचं स्वच्छंद वागून झालं पापपुण्याची पर्वा न करता, समाजाची दखल न घेता जगणं झालं, सारं झालं पण अंती सुख वाटेना.

.१४६.

परिणाम उलटच, ज्या अेका अनिवार सुखलालसेंपायी धनदौलतीसाठी उरी फुटेस्तोवर धावणं झाल ते सारं व्यर्थच.

हृदय अशांत राहिलं, मानसिक समाधान उरलच नाही, खूप प्रयत्न करूनही हाती कांहीच लागलं नाही, गाभा कुठे निसटला कळलं देखील नाही. हातात उरली फक्त चार फोलफट, सुखाच्या शोधात हाती आलेली चार लक्तरं.

आणि मग मात्र मन या सान्यांचा पलीकडचं कांहीतरी शोधू लागलं, बुध्दी कशाचा तरी वेध घेवू लागली.

मन पुन्हा स्वाध्यायात गुंतलं वादळात सापडलेल्या किनान्यावर येण्यासाठी ओक आधार मिळाला, भर ग्रीष्माच्या रखखीत उन्हांत वाळवंटावरुन जाताना सावली द्यायला, ओक छोटसं हिरवगार झुऱ्हूप बोलावूं लागलं.

या सर्व विचारात व्यग्र होवून बनारसीदास आपल्या घरी बसले होते. दाराशी चाहूल लागली. भगवतीदास आणि धर्मपाल दारातून आंत येत होते.

आवो, भई

बैठकीवर उटून बनारसीदासानी त्या दोघांच स्वागत केलं.

वसा, या,

ते आगत्याने म्हणाले, त्या दोघाना पाहून त्यांच्या मनावरचं खिन्नतेच सावट, विषण्णतेची छाया कांहीशी दूर झाली.

फार दिवसाने गाठ पडल्याने ओकमेकांच कुशल विचारण झालं, बनारसीदासांनी आतून फळं मागवून त्या दोघाना आग्रहानं खाऊ घातली.

हं बोला, कसं काय येण केलत ? किती दिवस लोटले भेट होवून वाटतं की जणुं कांही ओखाद युग होवून गेलंय.

.१४७.

बनारसीदासांच्या या प्रश्नाने धरमदास गंभीर होवून कांहीसं सावधपणे म्हणाले,

हं तसं झालं खर, मध्यंतरी कांही दिवस येणं जमलं नाही आणि त्यावेळी तुम्ही ss

हो खरच आहे ते तेव्हां मी ओक भोवन्यात अडकलो होतो. दुष्टचक्रत सापडलो होतो. वागू नये तसं त्यावेळी वागलो. करु नये ते केलं.

त्यावेळी तुम्ही आला नाहीत, तो दोष तुमचा नसून माझाच आहे. विवेकिहिन आचारभृष्ट माणसाला कोण जवळ करणार ?

परन्तु आमचा जीव मात्र तुमच्यासाठी तुटत होता तेव्हां आपला ओक चांगला मित्र अशा मार्गाने जात आहे हे पाहून मनाला दुःख होत होतं.

पण त्या स्थितीतून तुम्ही सावरल्याच दिसलं म्हणून आज इकडे येण्यासं धाडस केल आम्ही आज.

भगवतीदास मनापासून म्हणाले. त्याचे ते अपुलकीने भरलेले शब्द ऐकून बनारसीदासांचे डोळे भरुन आले.

खन्या मित्राचे प्रेम असंच असतं, मित्राच्या अःधपतनानं त्याला दुःख होत असतं, त्याच्या उत्कर्षातच तो आपले सुख मानतो, या भावनेने त्यांच हृदय त्या दोघाविषयी ओर्थंबून आलं.

काय सांगू धरमदास ? त्या कांही दिवसात मी जे जीवन जगलो ते जीवन म्हणजे अेक अंधारयात्राच होती सर्वनाशाच्या खाईकडे नेणारी वाट होती ती

पण तुम्हाला मी वचन देतो की मला त्या जीवनाची घूणा आलीय, त्यातून बाहेर पडायचा मी प्रयत्न करतोय माझ्या काळजाला जणूं कीड लागली होती, माझी बुध्दी भ्रष्ट झाली होती, त्यावेळी माझ या आयुष्याला लागलेले ते ग्रहणांच होतं

.१४८.

पण आत्ता ते ग्रहण सुटत आला आहे. तुमच्यासारख्या मित्राच्या सत्संगतीने मी पुन्हां सन्मार्गावर येईन अशी आश वाटतेय.

मला आत्ता पूरेपूर पश्चाताप झालाय बनारसीदासांच ते निस्कपट, सरळ, प्रांजाळ्पणाचं बोलणं औकून भगवतीदास व धरमदास प्रभावित झाले. भगवतीदास त्यांना म्हणाले.

बनारसीदास, आज आम्ही तुमच्या घरी आलोत ते त्यासाठीच, तिहना साहूच्या मंदिरात काल संध्याकाळी पंडित रुपचंदजी आले आहेत. अतिशय व्यासंगी, विद्वान पंडित आहेत ते.

जैन शिलालेखांचा त्यांनी अभ्यास केलाय, त्यांच्याकडून गोम्मटसार हा ग्रंथ समजावून घ्यावा असं आम्हाला वाटतंय. कांही दिवस इथे राहून त्यांनी तो ग्रंथ शिकवावा अशी विनंती आम्ही आज त्यांना करणार आहोत, तेव्हां तुम्ही आमच्याबरोबर यावं असं आम्हाला वाटतय, हा योग दर्मिळ आहे.

येईन की, मी ही शिकेन, चला निघू या, पंडीतजीना भेटायला जाऊ .
पगडी घालीत बनारसीदास म्हणाले.

तिघेही मंदिरात आले. सामायिक आटोपून स्वाध्याय करीत रुपचंदजी बसले होते. नमस्कार, परिचय वगैरे झाल्यावर भगवतीदासानी विषयास सुरवात केली.

पंडीतजी येथील वास्तव्यात आपण आम्हाला गोम्मटसार शिकवावा ही विनंती करण्यासाठी आज आम्ही आपल्याकडे आलो आहोत.

तुम्हां अध्यात्मी लोकांना भेटून मला आनंद झाला तुमच्याशी चर्चा केल्यानं माण्याही ज्ञानात भर पडणार आहे.

मला जेव्हढं आकलन झालय तेव्हढं सांगेन, अध्यात्मग्रंथ हे

.१४९.

समुद्रासारखे गहन, त्यातले दोन तीन मोती हाती लागले तरी धन्यतावाटते मला त्या ज्ञानातले कांही कण ग्रहण करून तुम्हाला देता आले तर समाधान आहे मला.

त्यांच्या विनंतीचा स्वीकार करीत रुपचंदजी पांडे म्हणाले.

आजपासूनच सुरुवात करूया, तुमच्या रूपानं ओळढी ज्ञानाची गंगा दारी आलीय तिचा लाभ घेतला नाही तर आमच्यासारखे करठे, मूर्ख आम्हीच असं म्हणावे लागेल. तेव्हा शुभ्रस्य शीघ्रम, करायची ना सरुवात ?

बनारसीदासाकडे पहात धरमराज म्हणाले, हो, मी तर अगदी आतुर झालो आहे. कविराज, आपली कीर्ती मी औकून होतो, आज प्रत्यक्ष भेटीचा योग आला याचा आनंद वाटला. रुपचंदजी बनारसीदासाना म्हणाले.

तसंच आपल्याविषयी मला वाटतं. पण या क्षणी मी ओक शिष्य आहे, तुम्ही माझे गुरु आहात. या भावनेनेच आपणाला भेटायला आलोय आज मी.

माझे सर्व पूर्व ग्रह व जे कांही असेल ते पांडित्य हे सारं बाजूला ठेवून अगदी स्वच्छ मनाने गोमटसार शिकायला आलोय आज मी.

तुमच्यासारखे निर्मल अंतःकरणाचे बुध्दीमान अभ्यासक मिळाल्यावा गोमटसार शिकवण्याचं खरं सार्थक,

रुपचंदजी नम्रपणे म्हणाले.

भक्तीभावानेनं ग्रंथाला वंदन करून त्यांनी ग्रंथ उलगडला.

सिधं, सुधं पणमिय, जिणिंदवरणेमिचंदमकलकं

गुणरयणभूषणुदयं, जीवस्सपरुवणं वोच्छं

.१५०.

पणमिय सिरसा णेमि, गुणरयणविभूसणं महावीरं

सम्मतरयणणिलयं पयडिसमुक्तितणं वोच्छं^६

आचार्य नमिचंद्राचं स्मरणं करून नेमिनाथ भगवंताना वंदन करून रुपचंदजीनी मंगलाचरणास प्रारंभ केला.

रोज ओक नवा प्रकाशझोत पऱ्डूं लागला. नवाच पैलू दिसू लागला.

आत्म्याचा अशुद्धतेतून शुद्धतेकडे होणारा प्रवास, बंधकाकडून मुक्तीकडे जाणारी जीवाची वाटचाल याचं अचूक दर्शन घडूं लागलं.

प्रथम गुणस्थानापासून ते चौदाव्या गुणस्थानापर्यंत असले ली जीवदशा समजली.

मिथ्यात्वी, सांसारी जीवाची आणि सम्यक्त्व प्राप्त होणाऱ्या श्रावक मुनी, अरिहन्त सिध या अवस्थेचं भावजीवन कळलं.

स्वतःच्याच भावना पारखून घेता येवू लागल्या स्वतःच्या आत्म्याची शुद्धी अशुद्धी जाणवू लागली.

ओका वेगळ्या अलिप्तपणानं स्वतःच्या विकारांकडे पहाता येवूं लागलं.

स्वपरभेद उमजला. आणि तो पचवताही आला. विश्वातल्या सहा द्रव्याचे स्वभावधर्म कळले त्यामुळे आत्म्याचाहि स्वभाव जाणला गेला. आत्मानुभूति घेण्याची जिज्ञासा निर्माण झाली.

रुपचंदजीच्या बरोबर होणाऱ्या चर्चोनं बनारसीदासांच्या सर्व शंका विरल्या जीवनाकडे पहाण्याची नवी दृष्टी मिळाली. त्या ग्रंथाच्या वाचनानं द्रव्य, गुण, पर्यायाच रहस्य कळलं.

ज्या वस्तूचा जो स्वभाव आहे तशी तो स्वीकारण्याची मानसिक तयारी झाली.

.१५१.

बनारसीदासांना जणू आत्मस्वरूपाची प्रविती आली.

त्यासाठी चिंतन, मनन, स्वाध्यायाची साधना सुरु झाली. त्यांच्या कवितेनंही आपलं रुप आतां बदललं.

ती त्यांना भेटायला यायची ती ओखाद्या शुद्ध सुवर्णाच्या तेजस्वी मूर्तिसारखी होवून.

निर्मळ, शीतल जलधारेसारखी बनून त्यांच्या लेखणीतून भावपूर्णतेन उमटायची चिरंतन सत्याच्या रूपानं अक्षरबद्ध व्हायची.

आत्मगीत होवून स्फुरायची.

चेंतन तूं तिहूकालं अकेला.

नदी नाव संजोग मिले ज्यो त्यो कुटुंबका मेला
यह संसार असार रुप सब ज्यो पटलेखन खेला.,,
सुख संपत्ती शरीर, जलबूद्बुद विनसत नाही बैला.
कहत बनारसी मिथ्यामत नच होई सुगुरुका चेला
चेतन तूं तिहूकाल अकेला.

.१५२.

लछमनदासाच्या घराकडे आज संध्याकाळ्यासून नुसती रीघ लागलेली होती.

सकाळ्यासूनच ओखाद्या वणव्यासारखी क्षणर्धात जिकडे तिकडे आगऱ्यात त्यांच घर होतं.

गोस्वामी तुलसीदासाचं आगमन लछमनदासाच्या मंदिरात झालंय अशी,

लछमनदासांच्या मालकीचं ओक राममंदिर होतं, मंदिराच्या आवारातच त्यांच घर होतं.

मंदिर लहानसं असल्यानं सत्ताधान्यांची वक्रदृष्टी अद्यापर्यंत तिकडे वळली नव्हती,
सत्ताधान्यापेक्षा त्यांच्या बाजारबुणग्या मस्तवाल सिपायांची मयुरी जास्त.

कधी लहर फिरेल आणि कधी मंदिरांचे दगड मशिदीच्या पायासाठी वापरले जातील याचा नेमच
नव्हता.

गेलेले दिवस चांगले म्हणून जीव मुठीत घेवून जगणं चाललेलं मंदिर आणि स्त्रिया कधी भ्रष्ट
केल्या जातील याचा भरवसा राहिला नव्हता.

मग धनदौलतीचं तर कांहीच सांगता येत नव्हतं, गिधाडांची अकस्मिक धाड यावी व भक्ष उचलंल
जावं तस आयुष्यभर कष्ट करून कमावलेलं धन क्षणार्धात लुटलं जायचं.

त्यामुळे जितांच्या आशेचं पराक्रमाचं जणू खच्चीकरण झालेलं,

.१५३.

ओका प्रचंड जबरदस्त टाचेखाली ते चिरडले जात होते. ओका वादळानं त्यांना उधवस्त केलं होते,
तरीही स्वधर्माविषयीच्या निष्ठेची ज्योत अजूनही या परिस्थितीत मनात धुगधुगत राहिलेली.

प्राणपणानं सर्वशक्तीनिशी जिवंत राहिलेली त्यांच्या नैराश्यावर हळूवार फुकर घातली ती
राजरानी मीराबाईच्या भजनांनी, तिच्या निर्भय भक्तीनी.

त्याच्यातील प्राणशक्तीला आवाहन करून ती जागवली संत तुलसीदासानी

त्यांच्या काव्यातून हिंदूना दिलासा मिळत होता. रामासारख्या दैवताविषयीच्या भक्तीभांवानं त्यांच
अंतःकरण प्रकाशित झालेले.

तुलसीदासानी भावभक्तीची ही गंगा आपल्या उस्फुर्त काव्यात प्रवाहित केली.

रामायण

राम चरित मानस या महाकाव्याचा नायक मर्यादा पुरुषोत्तम राम ओक वचनी राम, न्यायप्रिय
राजा राम, सुपुत्र राम, बंधुप्रेमाचा आदर्श राम, कर्तव्यनिष्ठ राम,

रामाची ही विविध रूपे भारतीय जनमानसावर ठसलेली, तुलसीदासांच्या, मनावर कोरलेली.

त्या अवेगातून स्फुरलं रामचरित मानसं पण ते नुसतेच रामचरित्र नव्हतं तर राम व रावण यांच्या
रूप हात न्याय व अन्याय, धर्म व अधर्म, निती व अनिती, प्रेम व वासना याचं प्रतिबिम्ब त्यांत दिसत
होत.

आपल्या रामचरित्रातून तुलसीदासानी पुन्हां ओकदा गांजलेल्या लोकांना धीर दिला, त्यांच्या
तेजस्वी पूर्वजांचं, उदात्त वारशाचं स्मरणं करून दिलं.

पाहता पाहता तुलसी रामायण सर्वाच्या ओठावर गुंरारव करु

.१५४.

लागले. रामकथा अंतरंगात वास करून राहिली.

नैराश्य नाहीसं होवू लागलं, चैतन्य जागृत होवू लागलं, शहरान्शहरात, गावागावांत तुलसीरामायणाचं गायन सुरु झालं.

त्या रसाळ, कोमल, स्नेहल काव्यानं हृदय तृप्त होवू लागले.

आणि म्हणूनच तुलसीदासाना पाहण्यासाठी, त्यांची वाणी प्रत्यक्ष ऐकण्यासाठी अधीर झालेल्या त्यांच्या भक्ताना आजची ही पर्वणीच होती.

गेल्या दोन वर्षापासून लछमनदास तुलसीदासाना आपल्या मेंदीरात बोलावीत होते.

त्यांची ती इच्छा आजपूरी झाली तुलसीदासांच्या मनीमानसी आलं आणि ते इकडे यावयास निघाले

मंदिराची आवार माणसांनी फुलून गेल होतं, सर्वाच्याडोळ्यात पंचप्राण ओकवटले होते. गर्दी दुभंगवून त्या ठिकाणी अेक वाट ठेवलेली येण्याजाण्यापुरती अरुंद, तिथे गडबड, कुजबूज सुरु झाली त्या वाटेवरून संथपणे येणाऱ्या तुलसीदासाना आदर दर्शविण्यासाठी नकळतच सारे उटून उभे राहीले.

त्यांची ती तेजस्ची मूर्ति पाहताच नतमस्तक झाले.

मंदिराच्या पुढच्या ओवरीत चौरंग ठेवलेला बाजूला दोन समया उजळत होत्या.

तुलसीदास गाभान्यात गेले. अधीर नयनांनी त्यांनी प्रभु रामचंद्राच्या मूर्तिच दर्शन घेतलं, ते रुप हृदयातच साठवून घेतले.

डोळ्यातून आसवांचे मोती घरगळ्ले, ओठांची हळूवार हालचार होवून ते प्रेममय शब्द बाहेर आले.

हे प्रभो s s

.१५५.

बाहेर येवून चौरंगामागच्या पाटावरबसून पुढ्यातली पोथी यांनी उघडली, हात जोडून ते म्हणाले.

बालो, सियावर रामचंद्रकी जय

त्यांच्या सुरात श्रात्यांनी जयघोष मिसळला. तुलसीदासांच्या रसाळ वाणीतून अमर मधुर अशी रामकथा स्त्रवु लागली.

मंगल करनि, कलि हरनि, तुलसी कथा रघुनाथकी, गति कूर कविता, सरिता की ज्यो, सरित पावन पाय की

प्रभु सुजस संगति, भगिनी भली होईही, सुजन मन भावनी भव अंग भूति मसान की, सुमिरत सुहावनि पावनि.

श्रोत्यांच्या मनचक्षुसमोर रामाची जीवनगाथा उभी राहिली, मन त्यात गुंतलं, देहभान विसरल, बनारसीदास श्रोतृवर्गात बसले होते.

तुलसीदासांच्या त्या उत्कट, अकृत्रिम, सहजसुंदर काव्यकृतीचा आस्वाद घेताना त्यांचे मन उचंबळून आले.

गोस्वामी तुलसीदासांकडे पाहाताना त्याक्षणी आठवलं ते त्यांचे पूर्वजीवन,

नवविवाहित तरुण तुलसीदासांचे पत्नीविषयीचे प्रेम शरीर सुखाची अभिलाषा. विवेक नष्ट करणारी ती आसक्ती सुंदर पत्नीच्या सहवासासाठी ते वेडावले होते, माहेरी गेलेल्या पत्नीचा विरह त्यांच्याच्याने क्षणभरही साहवेना, भूक, तहान, झोप कांही सुचेना, रुचेना, त्यांच्या नकळतच त्यांची पावले पत्नीच्या गांवची वाट चालू लागली.

वाटेतील नदी पार करून ते सासन्याच्या घराशी आले. मध्यरात्र उलटून गेलेली. अशावेळी दारावर थाप मारून सासुरवाढीच्या लोकांना अपरात्री, अवेळी जागवावं तरी कसं ? ते काय म्हणतील ? आपली निर्भत्सना करतील या विचारानं दारावरचा हात तिथंच थांबला.

.१५६.

पण जिच्या दर्शनासाठी, मधुरस्पर्शसाठी ते इथे आले होते दिव्यावर झडप घेणाऱ्या पतंगासारखे ते इकडे झोपावले होते तिला भेटल्याशिवाय माघारी जाण शक्यच नव्हतं, पत्नीची खोली त्यांना ठावूक होती, पुढच्या अंगणातून ते डावीकडच्या बाजूला गेले.

पत्नीच्या खोलीपुढे सज्जा होता त्या सज्जा वरुन ओक दोर लोंबकळत होता. तिकडे त्यांचे लक्ष वेधलं.

पत्नीला हांक मारायलाहि त्यांना संकोच वाटला. कारण पुन्हा घरातल्याना जाग आली असती.

म्हणून त्या दोराला धरून ते सज्जात आले आणि आतुरतेन पत्नीला हाक मारली, अगदी दबक्या आवाजात.

ती जागी झाली, आवाज ओळखून सज्जाकडचं दार उघडून तिने त्यांना आत घेतलं.

पतीला अशा अपरात्री इथे पाहून ती चपापली,

आहो, हे काय ? असं न कळवता सवरता अचानक कसे आलात ? आणि या सज्जातून वरती कसे चढलात ?

कांहीशा भंयानंच ती म्हणाली. पतीभेटीचा आनंद जनरितीच्या भितीनं मावळ्ला. लज्जेनं तिच्या पापण्या झुकल्या.

त्यांनी अंधीरतेनं तिला जवळ घेतलं.

आहौ, पण या सज्जात चढलात कसे ?

तिथे दोर होता त्याला धरून चढलो

दोर ! तिथे कुठला, दोर ?

तिने पुढे झुकून पाहिले, त्यांनी दोर दाखवला. त्याक्षणी तो दोर सळसळत खाली निघून गेला. तिचं हृदय भयानं धडधडून लागलं.

.१५७.

अरे भगवान, हातर विषारी सर्प ! हयालाच धरून तुम्ही वरती चढलात, डंख केला असता तर माझे नशीबच फुटलं असतं की

तिचं कपाळ घामानं भिजून गेले, तुलसीदासही जरा धास्तावलेच पण संगट टळ्लं होते, सुटकेच्या अेक निश्वास सोडून तिला बाहूपाशात बध्द करीत ते म्हणाले,

प्रिये, तुझ्या प्रेमानं मला इथे खेचून आणलं तुझ्याविना मला तिथं क्षणभरही चैन पडेना.

ऐकेक दिवस युगासारखा वाटूं लागला तर रात्र वैरीण झालीय, तुझ्याविना मी कसं जगूं ? तूच माझा प्राण आहेतस, तू माझं जीवन आहेस, सर्वस्व आहेस.

तिच्या सुंदर कुरळ्या केसावर ओठ टेकवून ते म्हणाले.

स्वामी, माती होवून अखेर मातीस मिसळणाऱ्या या नाशवन्त शरीरासाठी हा असा ध्यास ? इतकी लगन ?

स्वामी, हीच आसक्ती, हीच लगन आपण प्रभु रामचंद्राच्या पायी वाहिलीत तर तो या भवसागरातून तुम्हाला तरुन नेईल.

ती सहज म्हणून गेली.

तुलसीदासांच्या हृदयावर त्या शब्दांचावजघात झाला. तिथली वासनेची विषवेल त्याचणी जळून गेली. देह, विकार, मोह, वासना या पलीकडचं भव्यदिव्य पैलतीरी त्यांना दिसलं,

प्रीतीनं आपलं रुप बदललं आणि ती भक्तीमय झाली. पत्नीच अभावितपणे गुरु बनली.

त्या उत्कट परिवर्तनशील क्षणाला तुलसीदासानी संसाराकडे, पत्नीच्या रूपातल्या मोहाकडे पाठ फिरविली. त्याचं अवघं जीवनच आत्ता राममय बनून गेलं.

.१५८.

आणि मग स्त्रीलंपट तुलसीदासांच्या ऐवजी ओक साधुतुल्य महाकवी तुलसीदास जन्माला आला.

हे सारं त्यांच पूर्वचरित्र बनारसीदासना आठवलं आणि त्यांच्याविषयीची आदरभाव अधिकच झाळळून उठला.

मानव स्वलनशील असतो तसाच चिखलातल्या कमळाप्रमाणे निर्लेपणानं जगूं शकतो, मोहाच्या जाळ्यात सापडतो तसंच अेखाद्या सुवर्णक्षणी त्यातून सुटतोदेखील याचा अनुभव त्यांनाही आला होताच.

तरुणपणी ऐहिक सुखोपभोगाकडे पाठ फिरवलेल्या आणि त्यापासून विरक्त झालेल्या तुलसीदासाना पाहून त्यांच्या हृदयात आनंदाचा उमाळा दाटला.

आज लछमनदासानी त्यांना मुद्याम आमंत्रण दिलं हांते. तुलसीदासांबरोबर ते त्यांची भेट करून देणार होते.

रामचरित मानस ऐकून तृप्त होवून श्रोते घरोघरी परतले. ओक अनुनूभूत असा ठेवा अंतरंगात घेवून गेले.

तुलसिदासांच्या भोवती कांही मोजकी माणसं आली होती. ते बाजूलाच असलेल्या लछमनदासांच्या घरात आले.

लछमनदासानी बनारसीदासांकडे पाहून नजरेन संकेत केला. पुढे येवून त्यांनी तुलसीदासाना प्रणाम केला.

धन्य आहात महाकवी ! आज मन तृप्त झालं.

बनारसी त्यांना म्हणाला.

स्वामीजी, हे बनारसीदासजी, कविराज, मी मागाच्या भेटीत आपणाशी बोललो होतो.

लछमनदासानी आठवण दिली.

.१५९.

हा आलं लक्षात, कवीराज, अपल्याला भेटून फार समाधान वाटलं, आपणास भेट देण्यासाठी रामचरितमानसाची ओक प्रत मी आणलीय. ही घ्या

गोस्वामीनी ती प्रत बनारसीदासांच्या हाती दिली. त्यांचं हृदय हर्षभरीत झालं.

सरयूच्या पात्रासारखे आपले शान्त, संथ डोळे बनारसीदासजीच्या मुखावर खिळवून गोस्वामी म्हणाले, कवीराज, आपली रचना औकण्याची इच्छा आहे. आपणासारखा श्रोता मिळणं म्हणजे परमयोग, औकवतो मी.

आपण रामायण लिहलंत, मीही आपणास अेक रामयणच औकवतो, संक्षिप्त, आणि आपल्या शरीराच्या, आत्म्याच्या घटाघठातून भरलेलं घडणार.

बिरजे रामयण घट माही

मरमी होय मरमसा जान, मूरख माने नाहिं^e

आतम राम, ज्ञानगून लछमन, सीता सुमति समेत

शुभोपयोग वानरदल मंडित, वर विवेक रन रवेत ^e

ध्यान धनुष टंकार शेर सुनि, भई विषयादिती भाग

भई भस्म मिथ्यातम लंका, उठी धारणा आग^e

जरे अज्ञान भाव राक्षस कुल, लरे निकांक्षित सुर

जुझे रागद्वेष सेनापति, संसे गढ चकचूर ^e

मूर्छित मंदादरी दुराशा, सजग चरन हनुमान

घटी चतुर्मंती परिणती सेना, छुटे छपकगुण बान ^e

निरखि सकति गुनचक्र सुदर्शन, उदय बिभीषण दीन

फिर कबंध मही रावणकी, प्राणभांव शिरहिन^e

.१६०.

इहविधी सकल साधुघट अंतर, होय सहज संग्राम

याह विवहार दृष्टि रामायण, केवल निश्चय राम^e

आहो, कविराज तुम्ही तर घागरीत सागर आणलाय. तुम्हाला जिवनाचं, धर्माचं मर्म कळलंय, आपणही या अध्यात्ममार्गानं, भक्तीमार्गानं जाताहात याचं समाधान वाटतंय. चला, निघू या आमची निघण्याची वेळ झाली. योग आला तर पून्हा भेटू या.

बनारसीदासना उरीउरी भेटून निरोप घेत गोस्वामी तुलसीदास म्हणाले.

.१६१.

पहाट व्हायला दोन घटिका अवकाश होता. वातावरणात ब्राह्ममुहूर्ताचा प्रसन्न गारवा काठेकाठ ओथंबलेला. नित्यनेमाप्रमाणे शीतलदासबाबाना जाग आली. ध्यानधारणा आटपून समोरच्या विहीरीच्या उष्ण पाण्यानं स्नान केलं तोवर पूर्वदिशा झाली होती समोरच्या झाडावरच्या पक्षांची चिवचीव त्या शान्तं वातावरणात उत्साहाची जाणीव पेरीत होती.

स्नानानंतर जपजाप्य उरकून बाबा उठले. आपली झोळी झटकून साफ करून ते गावात गेले. भिक्षादेही करून आणलेलं अन्न परतल्यावर ओकत्र केलं, उदराग्नि शांतविला.

देवळासमोरच्या झाडाच्या थंड छायेत आडवे झाले. अन्नाच्या सुस्तीनं डोळ्यावर झापड आली.

त्यांना ना प्रपंच ना चिंता,
ना संसार ना विवंचना.

सन्याशाचा जीव खरोखरच सुखी. दोन घटकानी दोन प्रहरी तिथेच झाडाच्या बुंध्याला टेकून बसले. समोरची पोथी वाचताना लक्ष म.समोर गेलं. अंगात वाराबंदी, घोतर डोक्याला पगडी घातलेला ओक प्रौढ गृहस्थ समोर उभा होता.

कुटून आला बाबा ? त्यानं विचारलं.
कुटून काय ? ओक ठिकाण थोडचं, आम्ही तर सन्याशी
चांगलंच की हे, नाहीतर आम्ही पहा, पडलोय इथं खितपत संसारात.

तुझं नांव काय ? इथलाच का ?
हो, माझं नांव बनारसीदास, आपलं शुभनांव ?
शीतलदास
काय नांव आपलं ?
त्यांचे डोळे खटयाळपणानं चमकूं लागले.

.१६२.

अरे, शीतलदास म्हणून सांगितलं ना ?

नांव काय आहे ?

बहिरा आहेस कां ? शीतलदास म्हटलं ना

नांव काय म्हणता ?

पुन्हा ओकवार बनारसीदासांची पुच्छा.

शीतलदासबाबांच्या सहनशक्तीचा अंत झाला. ते क्रेधानं थरथरुं लागले. समोर मख्खपणे उभ्याअसलेल्या बनारसीदासांच्या अंगावर धावून जात ते कर्कशपणे ओरडले.

मुर्खा S S माझ्यासारख्या संन्याशाची चेष्टा करतोस ? लाज नाही वाटत ; नरकात जाशील नरकात ! पुन्हा म्हणून इथं तोंड दाखवलंस तर खबरदार.

अहो शीतलदासबाबा, शांत व्हा S S

मूर्ख

अहो, तुमचं नाव शीतलदास कोणी ठेवलं ? इथं तर वेगळाच प्रकार दिसोय. माझं मत विचाराल तर शीतलदास ऐवजी ज्वालाप्रसाद हे नांवच तुम्हाला छानपैकी शोभलं असतं बघां.

अरे मर्कटा तुझी ही हिंमत ? वंदनीय अशा साधुंची मस्करी करतोस !

नाही बाबा, तसं नाही. मी तर पासर जीव, माझी ती योग्यता नाही. पण म्हटलं सन्याशानं घरसंसार सोडलेला असतो. रागद्वेषही सोडलाय का हे पहायचं होतं इतकंच.

तोंड फिरवून बनारसीदास निघून गेलं. त्याच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहणाऱ्या शीतलदासबाबांची अवस्था पाण्यात टाकलेल्या मातीच्या ढेकळासारखी झाली होती.

.१६३.

मंदिरातला घंटा वाजू लागला. पूजाप्रभंवना चाललेली. आष्ट्रद्रव्याचं पूजन सुरु झालं. निरनिराळ्या प्रकारची फळं फुलं वाहून भक्तगण पूजा करीत होते.

दुधाचा अभिषेक सुरु झाला. सभागृहातल्या स्त्री पुरुषानी अदिनाथ भगवानाचा जयजयकार केल

अभिषेक संपला.

हा प्रकार पहात बन्याच वेळापासून कोपन्यातल्या खांबाजवळ उभ्या असलेल्या बनारसीदासांची मुद्रा क्षणोक्षणी बदलत होती.

चीड, लोभ, करुणा, हतबुधक्ता वगैरे भावनानी त्यांच्या डोळ्यातला रंग झरझर बदलत राहिला. हृदयातील अशान्त काहूर उसळून ओठ थरथरु लागले.

पूजापाठाचा आवाज उत्तरोत्तर उंचावत होता. बेसूर, मधुर, नाजुक, खणखणीत, बायकी, पुरुषी अशा सर्व प्रकारच्या आवाजाची ओक विचित्र सरमिसळ झालेली.

बनारसीदास उद्धिग्नपणे पहात राहिजे, औकत राहिले अखेर न राहून त्यांच्या ओठातून जळजळीत उद्गार बाहेर पडले.

थांबवा हे सगळ, काय चालवलंय हे, अरे, धर्माच्या नावाखाली काय करताहात याची तरी शुद्ध ठेवा.

त्यांचे ते अनपेक्षित कठोर शब्द. ऐकणाऱ्यांच्या हातातलं अष्टक तसंच राहिलं, स्तुतिपाठ ओठावर अडकून राहिले. सर्वांचे डोळे नकळतपणे बनारसीदासांच्याकडे वळले.

भाई, ही कसली आलीय पूजी ? ही कसली आराधना ? ज्या आदिनाथ भगवन्तानी आखील जगाला अहिंसाधर्म शिकवला त्याच आदिनाथापुढे तुम्ही फुलं वाहताय ?

.१६४.

त्यांच्याच मूर्तिवर दुधादहयाचा अभिषेक करता ! या फुलात पहा किती जीत आहेत ते, दिसतंय ना तुमच्या डोळ्याला.

आहिंसेचे पुजन करताना तुम्ही प्रत्यक्ष हिंसा करीत आहात.

हाय हाय S S अहो धर्माचं खरं स्वरूप तर जाणून घ्या .

जिनेंद्र तर या संसारातून मुक्त झालेत, तुम्ही पूजी करता ते स्वतःच्या उद्धारासाठी.

हे सारं समजून करा, त्यामागची भावना समजून करा.

स्वतःच्या आत्मशुद्धीसाठी, मनाच्या प्रसन्नतेसाठी भगवन्ताची भावपूजा करावी.

त्याच्यापुढे जलधारा सोडा ती तुमची जन्मजन्मांतरीची तृष्णा नाहीशी व्हावी म्हणून, चंदनगंध अर्पण करा ते या संसाराचा, मनोविकारांचा ताप दूर व्हावा म्हणून.

मानवाला जन्मापासून मृत्युपर्यन्त ग्रासलेला क्षुधारोग नाहीसा व्हावा यासाठी नैवेद्य चढवा कामविकार नाहीसा करण्यासाठी पुष्प दुष्ट विकार जळून जावेत म्हणून धुप जाळा, चढवा, आज्ञानाचा अंधःकार आपल्या मनातून नष्ट व्हावा आणि ज्ञानाचा प्रकाश दिसावा या हेतूने दीप प्रज्यलित करा.

मोक्षफलाच्या प्राप्तीसाठी फळं अर्पण करा, आणि भगवंताच्या गुणाचं स्मरण करून तेचं गुण आपल्याही आत्म्यात प्रगट व्हावेत म्हणून जयमाला गा.

या भावनेन पूजन केलंत तरच ती खरी पूजा, मात्र पुष्प न चढवता तशी भावना करा, सुकी फळं चढवा, सुक्ष्म जीवांची हिंसा यावेळी टाळा. पूजेच्या द्रव्यापेक्षा त्यामागील भावना श्रेष्ठ आहे.

.१६५.

सारं मंदिर स्तब्ध झालं होतं, बनारसीदासांच्या त्या आगळ्यावेगळ्या वक्तव्यानें सारे चकित, मुग्ध, आजवर कुणी न सांगितलेला, न केलेला हा विचार ऐकल्यावर त्यावर ओक शब्दही उच्चारण्याचं सामर्थ्य राहिलं नव्हतं.

बनारसीदास कधी निघून गेले हे देखील कुणाला समजलं नाही.

जणुं कांहि पूर्वसूचना नसताना ओखादे वादळ यावं आणि दुसऱ्या क्षणी ते निघूनही जावं तसं घडलं.

पंडितजीचं कांही वेगळच आहे.

रुढी, परंपरा तोडणं म्हणजे कांही शहाणपणा नव्हे

ते स्वतः श्वेतांबर असूनही दिगंबर संप्रदाय मानतात म्हणे

मग उघडपणे का हो नाहीत ते दिगंबरी ? दोन्ही डगरीवर पाय कशाला ?

बाईजी ते जे म्हणाले ते मला पटलं बघा मनोभावानं केलेली पूजाच खरं आपण वर्षानुवर्ष पूजा करत आलोय पण पूजेचा अर्थ कूठे ठावूक होता, कुणी सांगितलाही नव्हता आम्हाला आणि तो जाणूनही घेतला नाही कधी.

मी म्हणतो फुलांभैवजी लवंगा, आणि फळांभैवजी सुकेबदाम, बेदाणे चढवावेत, तांदूळ चढवावेत, खरंच अशा सुक्ष्म जीवांची हिंसा कशाला करायची, पूजेत शुद्धता काय राहिली मग ?

पंडितजीनी अगदी खरं तेच सांगितलंय आज, चांगले डोळ्यात अंजन घातलंय म्हण की,

नाहीतर इकडे पूजा करतोय अन तिकडै चित्त घरादारात अशी गतच असते.

अशा प्रकारच्या उलटसुलट प्रतिक्रीयांनी मंदीरातील वातावरण ढवळलं गेलं.

.१६६.

मंदिरातून बाहेर पडून बनारसीदास घराकडे निघाले.

करणदास आणि सोमराज दुकानाकडे निघाले होते, बनारसीदासना पाहून ते दोघे आपसात कुजबूजू लागले.

पाहिलात ना, हा आत्ताच आपल्यासमोर दिगंबर मंदिरातून बाहेर पडला, आपल्या श्वेतांबरी संप्रदायाचा कांहीतरी अभिमान आहे कां याला ? धर्मभृष्ट पंडित आहे झालं.

तो खोसरामती झालाय हल्ली, कायं सांगावं ? दिगंबरी आचार्यांनी लिहलेल्या ग्रंथाचाच हा रात्रंदिवस स्वाध्याय करीत असतो, तीच शास्त्रे प्रमाणभूत घरतो, त्यावर टीका लिहतो.

स्वतःला अध्यातमी म्हणवतो पण याचीच गती बिघडलीय खरं म्हणजे.

आहो सोमराज, मागच्या वर्षी इथे मुनि मेघविजयजी आले होते ना त्यांनी तर या टवाळखोराला उत्तर देण्यासाठी ओके ग्रंथच लिहलाय.

तरीदेखील याला कांही नाही, समाजाचं, जीतीचं कांही बंधन हवं कां नको ? ते नसेल तर तो माणूस कसला ! पशुच बरा की.

सारीकडे खोसरामती म्हणून याची टिंगल करतात सारे, पण याला त्याच कांहीही सुखदुःख नाही.

दिगंबरी तरी याला जवळ करतील असं वाटतंय कां तुम्हाला ?

काय म्हणतात ना, धड ईकडे न धड तिकडे अशी दशा होईल म्हणजे कळंल.

सोमराज आणि करणदास दोघेही बोलत बोलत दुकानी पोहचले, पण त्यांच्या मनातला कडवटपणा, बनारसीदासाविषयीची चीड तशीच होती.

समाजाचं, जातीचं, चाकोरीचं, बंधन त्यांनी तोडलं होतं, स्वतःची बुध्दी पारखून घेवून मनाला जे पटलं ते करण्याचं धाडस दाखवलं होतं.

परंपरेन चालत आलेली डोळ्यावरची ढापणं त्यानी आत्ता काढून टाकली होती. त्यामुळे वस्तुनिष्ठ असा धर्म कळला होता. तो त्यांनी स्विकारला होता, कुणी निदा किंवा वंदा याची पर्वा त्यांना नव्हती.

.१६७.

संध्याकाळ्या सावल्या यमूनेच्या पात्रात मिसळल्या गेल्यानं अंधारमछाया अधिकच गडद झाली. सांजवाच्याच्या स्पर्शानं शहारुन यमूनेच्या पाण्यात तरंग उठत होते.

पश्चिमेच्या क्षितीजावर थबकलेला सूर्य त्या जळांत दिसेनासा झाला. त्याच्या सोनेरी किरणांची सरती आभा त्या लाटावर कांहीक्षण रेंगाळ्त राहिली. त्यांची जरीकाठी तिथे झुलत राहिली.

कांहि वेळानं ते सारं वित्र अंधारानं पुसून टाकलं.

चंद्र आतां आकाशात चढूं लागला. पौर्णिमा दोन दिवसावर आलेली त्यामुळे चांदण्याला तेजाची आगळी झाली आलेली.

अंतराळात ओक वेगळीच अस्वरथ करणारी शान्तता पसरलेली.

यमूनेच्या तीरावरच्या झाडावरच्या घरटयातून पक्षी केळ्हाचेच विसावले होते. त्यांच्या किलबिलाट मूक होवूनही कितीतरी वेळ सरकलेला.

लालकिल्यातील शमादानं झागमगून उठली हबशी पहारेकच्यांच्या पाळ्या बदलल्या. हातात पेटलेले टेंबे घेवून ते यंत्रवत येरझांच्या घालू लागले. दिवान ई खास च्या मागच्या बाजूला असलेल्या सज्जात घातलेल्या निळसर मखमली इराणी बिछायतीवर शहाजहान बसला होता.

शेजारच्या कश्मीरी कोरीवकाम केलेल्या तिपाईवर मद्याचा सरंजाम मांडलेला,

सोन्याच्या तारांची नक्षी आणि गोठ असले ल्या सुरईतील मधाळ रंगाचं मद्य नुकतंच ओतण्यात आल्यानं हलकेच हिंदकळून हेलकाव खात होतं, समोरच्या बाजूला शतरंजचा पट मांडलेला.

बादशहाच्या समोरच्या बाजूला दोन्हीकडे सशस्त्र शिपाई पहारा देत होते.

.१६८.

त्यांच्या पाठीमागच्या संगमरवरी भिंतीवर माणिक आणि पाचूची बंलबुद्धी जडवली होती.

माथ्यावरच्या शमादानाला अस्सल बसरा मोत्यांची तोरणं लटकावली होती.

शहाजहानच्या अंगावरच्या तलम शुभ्र अंगरख्याला लावलेली हिन्यांची बटनं शमादानाच्या प्रकाशात झागमगत होती.

गळ्यात सोन्याचा कंठा रुळत होता.

शहाजहान अस्वस्थ दिसत होता. महंमदखॉ आंत आला, त्याने त्याला लपवून कुर्निसात केला.

कविराज घरपे नही है क्या ?

है जहौपन्हॉ

मग अजूनपर्यंत कां नाही आले ?

निघालेतच, आपला निरोप औकल्यावर ते इकडेच येताहेत,

अच्छा, तू जा बादशहाने सांगितले,

पुन्हा एकदा जमिनीपर्यंत झुकून आदब दाखवून महम्मदखॉ बाहेर गेला.

बादशहा दाराकडे पहात बनारसीदासची प्रतिक्षा करु लागला.

त्यांच्या सहवासात अेखादी संध्याकाळ मजेत जायची, सान्या चिंता, विवंचना याचा विसर पडायचा. म्हणूनच अशा कांही मित्रांची साथ संगत त्याला हवीहवीशी वाटायची.

तिथे धर्मवेडेपणा आड यायचा नाही कां राजकारण ! बादशहा जहौगीराच्या मृत्यूनंतर तो या तख्तावर आला, तो हिंदोस्तानचा बादशहा झाला.

.१६९.

जहौगीराचा न्यायीपणा, त्याने कश्मीरात फुलवलेल्या सुंदर गुलाबांच्या बागा, त्यांचा दिलदार स्वभाव यामुळे तो ख्यातनाम झाला होता.

शहाजहॉनपुढे पित्याचा तो आदर्श होता. तरुण वयात पृथ्वी मोलाचं औश्चर्य हाती आलं होतं, अफाट सत्ता लाभली होती.

शहाजहानला औश्वर्याचं, कलात्मकतेचं वेडच होतं, लाल किल्ल्यातला त्याचा दिवाण ई आम, दिवाण ई खास तर अप्रतिम सुंदर व भव्य होतेच पणत्याचे गुसलखानेही वैशिष्ट्यपूर्ण होते.

प्रशस्त संगमरवरी चौक, मध्यभागी काळ्या संगमरवराचा चौथरा, थंडीच्या दिवसात सुखविणान्या गरम पाण्याची व उन्हाळ्यात शीतलता देणारी थंड पाण्याची कारंजी बसविली होती. पाण्यात गुलाबपाणी, वाळ्याचं अत्तर मिळललं जाई.

गुलखान्याच्या चारी भिंतीवर भावपूर्ण काव्यपंक्ति कोरल्या होत्या.

सुंदर, कोवळ्या, मदमस्त तारुण्याने मुसमुसलेल्या लावण्यावती त्याला स्नान घालीत असत.

दिवाण ई खास मध्ये त्याने कुशल कारागीराकडून बनवून घेतलेलं तख्त होतं. पूर्ण सोन्याच्या त्या तख्ताला हजारो हिरे, माणक, रत्नं जडवली होती.

तख्ताच्या दोन्ही बाजूला मोर होते. त्या मोरांचे पिसारे व औटदार निमुळती मान इंद्रनीलज मण्यानी व पाचूनी मढवली होती. त्यातून निळ्या हिरव्या प्रकाशाचे नाजूक किरण झालाळत होते.

करोडो रुपये खर्चून बनविलेलं ते तख्तेताऊस म्हणजे शहाजहानजी शान होतीच शिवाय जगातली ओक अमूल्य चीज होती.

ओवढया औश्वर्याच्या शिखरावर असूनही त्याच्या मस्तकावर सतत संकटाची आगती तलवार होती. पुढयात अमृताचं ताट होतं पण पाठीत कधी खंजीर खुपसला जाईल याचा भरवसा नव्हता.

.१७०.

त्याचं तख्त शत्रूपेक्षा रवकीयाच्या रक्तानंच डागाळण्याची वेळ आली होती. लालकिल्याच्या भिंती सूडकथा औकत होत्या.

अलीकडे शहाजहाँनच्या कुटूंबातच सूडपूर्व सुरु झालं होतं, मोठा शाहजादा दारा शिकाहेवर त्याचा जीव होता. त्याच्यानंतर हे तख्त दारालाच मिळणार होतं पण हे सुखासुखी घडायचं नव्हतं.

धाकटा औरंगजेब अति महात्वाकांक्षी, कारस्थानी सख्खे भाऊ आणि जन्मदात्या पित्यांचा काटा काढण्याच्या प्रयत्नात तो होता.

जित व जेती ही दोनच नाती त्याला ठाऊक होती. बादशहा शहाजहान सम्राट होता, हिंदोस्तानच्या मुल्कवर त्याची हुक्मत चालत होती पण आपल्याच शहाजादयासमोर तो दुबळा बनला होता.

त्याच्या डोळ्यातली क्रुर सत्तापिपासा पाहून त्याचं अंतःकरण हादरत होतं.

तख्ते ताऊस वर बसताना घरातल्या या बंडाची, पातळ्यत्राची व्यथा त्याला दुःस्सह वेदना देत असे. अशा या परिस्थितीत मन शान्त रहाण्यासाठी तो स्वतःचं मन गुंतवत असे शतरंज खेळण्यात व कांही मित्रांच्या सहवासात.

त्या कांही घटिका त्याच्या जीवनात कांही वेगळाच आनंद देत असत. जणूं कांही त्याच्या जगण्यातला तो ओक सुरक्षित असा कप्पाच होता. म्हणूनच तो आज बनारसीदासांची वाट पाहात होता.

ओका योगायोगचं वृदावनला नागरीदासीच्या घरी शहाजहान गेला असता तिथे बनारसीदासांची भेट झाली होती.

त्या भेटीत बादशहाचं पुरुषी देखणेपण, त्याचं अनुपम औश्वर्य कलासक्ती व दिलसर स्वभाव याचा प्रत्यह आल्याने बनारसीदासनी त्यावेळी बादशहाचं वर्णन करणारी ओक कविता केली व ती त्याच्यापुढे पेश केली.

.१७१.

त्या कवितेतील रसाळ शब्दलावण्यानं बादशहा प्रभावित झाला. त्या कवितेतील त्याची स्तुती अवाजवी नव्हती पण तिची गुंफण ओखाद्या नाजुक अलंकाराप्रमाणे झाली होती.

आणि स्तुति कोणाला आवडत नाही ? त्याला अपवाद लाखात ओखादाच असतो.

त्यावेळी बादशहानं बनारसीदासाना आगऱ्याला परतल्यावर आपल्याला भेटण्याचं आमंत्रण दिलं होतं.

भेटीगांठीतून त्यांच्यावरचा बादशहाचा स्नेह वृद्धिंगत होत गेला.

या कविमित्राला आपल्या अनुग्रहानं ओकदम रअीस करून टाकावं असं शहाजहानला वाटलं पण बनारसीदास म्हणाले होते की कांही दिवसापूर्वी हीच गोष्ट घडली असती तर मी अत्यानंदान धन घेतलं असतं, स्विकारलं असतं.

पण आत्तां तशी भावनाच उरली नाही.

धनदौलतीसाठी धडपडायचे माझे ते वाईट दिवस, ती कुतरऔढ आत्तां राहिली नाही.

मला ते ऐश्वर्य घेवून काय करायचंय ? निष्कारण ओझचं ते.

दोन बायका नऊ मुले मरुन गेली. परिवार असा उरला नाही. मी आणि माझी तिसरी बायको या दोघानां कितीसं लागणार ?

टोप्यांच्या व्यापारातून रोजच्या खर्चापूरते पैसे मिळतात. जास्ती टोप्यादेखील विकत नाही मी, करायचंय काय ?

या त्यांच्या उत्तरानं बादशहा दिग्मूढ झाला. अविश्वासाची ओक लहर त्याच्या मनातून सरसरत गेली.

खरंच कां माणूस ओव्हढा निरिच्छ असतो ?

सोन्याचांदीसाठी, जमिनीच्या तुकड्यासाठी लढाया होतात,

.१७२.

कत्तली होतात. माणूस माणसाला संपवतो. भाऊ भावाच्या पाठीत खंजीर खुपसतो. आणि हा कवि असं म्हणतोय ?

याला शहाणा म्हणावा कां वेडा ! तो कितीतरी वेळ विचार करीत राहिला.

आठ पंधरा दिवसानी त्याने ओका अम्मलदाराला बोलावून सांगितलं,

कवीराजाच्या दुकानी जा दोघे तिघे मिळून जा आणि शंभर दिडशे टोप्या खरेदी करून या.

जी हुजूर म्हणून तो अम्मलदार निघून गेला. ही कसली बादशहाची लहर, ऐवढया टोप्या कशाला असं मनाशी म्हणत तो आपल्या दोन तीन मित्राला घेवून त्या दुकानी गेला.

अेकानं पंचवीस टोप्या, दुसऱ्यानं पन्नास, तिसऱ्यानं चाळीस अशा टोप्या मागीतल्या.

गिन्हाईक मोठं होतं. बनारसीदास म्हणाले, आज सकाळ्पासून मी आठ टोप्या विकल्यात. मी रोज पंधराच टोप्या विकतो. तेव्हा नफा मला रोजच्या खर्चाला पुरतो. तेंव्हा आपणास फक्त सातच टोप्या मिळतील.

असं म्हणून त्यांनी सातच टोप्या दिल्या व ते दुकान बंद करून घरी निघून गेले.

ही हकिगत ऐकल्यानंतर शहाजहानला बनारसीदासाविषयी अधिकच आदर वाढू लागला.

अेक दिवस तर गंमतच घडली होती,

मध्यरात्रीच्या सुमारास बनारसीदासांच्या घरी अेक चारे घुसलां पाठीमागच्या खिडकीचे गज कापून तो आत आला होता. त्याने आजुबाजूला कानोसा घेतला.

.१७३.

ज्या वस्तु सहज हाती लागण्यासारख्या होत्या त्या आवाज न करता अलगदपणे गोळा करून त्यांचं गाठोडं बांधलं,

तेव्हायात त्या चोराच्या दुर्दैवानं गाढ झोपेत असलेल्या बनारसीदासाना जाग आली. त्यामुळे दचकून चोराच्या हातातलं गाठोडं खाली पडलं खणकन आवाज झाला.

बनारसीदासा ताडकन उठले, चोरासमोर उभे राहिले. दोघेभी समोरासमोर उभे राहून अेकमेकांना अजमावत होते.

पळून जावं म्हटलं तर बनारसीदासनी त्यांची वाट अडवून ठेवलेली.

काय रे, चोरी करायला लाज वाटत नाही कां तुला ?

काय करु मायबाप, ही जालिम गरीबी आहे ना, तिच्यासाठी करावं लागंत असलं कृत्य.

चोराच्या कळाहीन चेहऱ्याकडे व फाटक्या वस्त्राकडे त्यांचं लक्षं गेलं. अेक तरुण मुलगा होता तो.

बनारसीदासाचा जीव कळवळ्ला. खाली पडलेलं गाठोडं त्यांनी चोराच्या डोक्यावर ठेवून म्हटलं, हयाचा तुला उपयोग होणार असे ल तर हे घेवून जा जा, अरे खरचं जा.

अविश्वासानं त्यानं बनारसीदासांच्याकडे पाहिले आणि दुसऱ्याच क्षणी तिथून आल्या वाटेने पसार झाला.

घरी पोचल्यावर आपल्या विधवा आईला त्यानं ही हकीकत सांगितली. दुसरीकडे कुठे सापडला असता तर प्राणाशी गाठच होती.

माझ्या लेकरा, ते नक्कीच बनारसीदास असणार, त्यांच्याशिवाय असं कोण वागेल. देवमाणूस आहे तो, त्यांचं धन त्याना देवून ये बाबा.

डोळे टिपत आई म्हणाली.

.१७४.

हा किस्सा बादशहाला कर्णोपकर्णी कळला होता.

उदाच्या सुगंधानं वातावरण कोंदून जावं तसं त्यांच्या आठवणीनी बादशहाचं मन व्यापून गेलं.

सलाम आलेकुम जहॉपन्हॉ

सिपाई आत आला होता.

हॉ बोलो

कविराज आ गये है

अंदर भेजो

जी हुजूर

कांही निमिषातच बनारसीदास आत आले.

त्यांना पाहून बादशहाचा चेहरा उजळला.

आवो, तशरीफ रखो तो म्हणाला. शतरंजचा डाव सुरु झाला. पटावरची मोहरी आपली चाल चालूं लागली. डाव रंगत गेला.

कविराज, आजच हा डाव जर मी जिंकला तर मी मागेन ते तुम्हाला द्यावं लागेल आणि जर तुम्ही जिंकलात तर तुम्ही जे मागाल ते मी देईन. आहे कबूल.

हा हुजूर, कबूल, पण मी हरलो तर आपल्याला द्यायला माझ्याजवळ काय आहे ?

तुमच्याजवळ काय आहे ते मला माहित आहे, आजपर्यंत तुम्ही मला बरंच कांही दिलंत. तुम्ही इथे येता तेंव्हा मी दोन घटिका निश्चिंत बसू शकतो. बस ! जाऊं दे, सुरु होवू दे नवा डाव.

.१७५.

अटीतटीचा सामना सुरु झाला. सावधपणानं व थंड डोक्यान बनारसीदास आपली खेळत होते. अखेर बाजी त्यांनीच मारली.

वा, बहोत खूब, बहोत खूब, कवीराज, आम्ही हरलो, तुम्ही जिंकलात पण आज तुमच्याकळून हरण्यात पण मजा आली.

बोला काय पाहिजे ? कांहीही मागूं शकता.

जहौपन्हों मी मागेन ते द्याल

मॉगो

हुजूर, मागण्याआधी मी आपली माफी मागतो, आजपासून मी इथे येवूं शकणार नाही, आपण मला बोलावू नये हेच मागणं मागतो.

कां बरं, आमच्याकळून कांही s s

नाही, आपल्यासारखे रहमदिल बादशहा तर या दुनियेत मिळणार नाहीत.

मग असं का ? हुजूर, अलिकडे कांही दिवस झाले मी ओके ग्रंथ लिहतोय, नाटक समयसार या नावाचा, त्यातच मी रमलोय, बाहेर कशातही मला रस वाटत नाही आत्तां.

आजपर्यंत आपल्याशी, पातशहाशी दोस्ती केली. यापूढे आपल्या या आतल्या पातशहाची ओळख करून घ्यायचीय.

आपल्या छातीवर हाथ ठेवून बनारसी दास म्हणाले

बादशहा खिन्न झाला.

अखेर या दुनियेत ज्याला त्याला आपला मार्ग ओकट्यानेच चालावा लागतो.

.१७६.

स्त्रीपुत्र, सगेसोयरे, साथीसोबती या सर्वांची साथ अशीच मध्येच कुठेतरी सुटत असते. आणि मग सोबत उरते ती फक्त स्वतःच्याच ओकलेपणाची. या जाणीवेन त्यांचा आवाज जड झाला. कंठ भरून आला.

मेरे अच्छे दोस्त, तू मागीतलेलं देणं फार फार अवघड गोष्ट होती.

तू असं कांही मागशील याची मला कल्पनाच नव्हती नाहीतर डाव लावलाच नसता.

पण माझा शब्द गेलाय तो पाळलाच पाहिजे. आता फिर मिळेंगे कसं म्हणूं ?

अलबिदा, कविराज अलबिदा S S

. १७७.

अेकामागून ओक अशी पदाची रचना चालू होती, सुरस, सुलभ आणि प्रासादिक.

नाटक समयसार

ओक आत्मनिर्भर विचार.

आचार्य कुंदकुंदानी मानवाच्या आत्म्याला केलेलं ते आवाहन, त्याच्या बुध्दीला टाकलेलं ते कोडं.

स्वानुभूतित रमलेल्या आचार्य कुंदकुंदाच्या त्या जीवानं कधी तरी बाह्य जगाकडे आपला करुणामय दृष्टीक्षेप टाकला असेल.

मानवाची व्याकुळता, त्याच्या अंतरंगात रात्रंदिवस चाललेलं विकारांच ते चक्रीवादळ.

त्यामुळे हरवून गेलेली मनशांती, मोहाच्या सुखाच्या आभासानं अपेक्षेनं स्वतःच्या निर्माण केलेल्या कर्मबंधनानी जखडले गेलेले ते अज्ञानी जीव, स्वतःच बध्द होणारे पण त्यातून सुटकेवा मार्ग ठावूक नसणारे, संसारतापान जळणारे, नश्वर देहालाच स्व मानणारे, बाह्य सुखोपभोगालाच आपलंस करणारे आणि या मोहाच्या धुंदीत जगून अखेर दुःखाकडून दुःखाकडेच जाणारे ते असंख्य जीव त्यांनी पाहिले.

आणि मग त्या जीवांच्या हितासाठी, त्यांच्या आत्मबोधनासाठी आत्मशक्ती जागविण्यासाठी त्यांच्या हृदयातून उमळून येवून ताडपत्रावर उमटत गेली ओक अमृत गाथा.

कोरली गेली ओक चिरंतन अशी ज्ञानासंहित, शाश्वत सत्याचं दर्शन घडविणारी, सम्यकज्ञानाचा अनुभव देणारी आणि स्वचरित्र्याचा मार्ग दाखविणारी.

समयसार

समय म्हणजे आत्मा, ही आत्मगाथा आचार्यांनी लिहली.

. १७८.

समर, अखंड, अनंत अशा आत्म्याचं गीतच ते. बनारसीदासानी पुन्हां ओकदा रूपचंदजीजवळ समयसाराचा अभ्यास डोळसपणे केला तेव्हां अनेकान्त आणि स्याद्वादाचं सम्यकदर्शन त्यांना घडलं, धर्माचं मर्म कळलं.

चित्तात स्थिरता आली, मनशांति प्राप्त झाली, स्वतःच्या जीवनात येणाऱ्या बन्यावाईट प्रसंगाकडे, सुखदुःखाकडे पाहण्याची अलिप्त दृष्टी आली.

कुंद कुंद आचार्यांचे केढे हे उपकार ? बनारसीदास मित्रांना म्हणाले.

पण काय उपयोग ? हजारात ओखादाच विद्वान पंडिताला या ग्रंथांचा अर्थ समजणार, बाकी सामान्य लोक यापासून विन्मुखच राहणार.

मला वाटतं तुम्ही हा ग्रंथ आपल्या बोलीभाषेतून अनुवादित करावा.

तुम्ही तो काव्यबध्द केळ्यास उत्तम होईल , नवे करावाच

हे महान कार्य व्हायलाच पाहिजे, आत्तां थांबणे नाही

मित्राच्या आग्रहान व आंतरिक प्रेरणेन नाटक समयसाराचं लेखन सुरु झालं.

पंडित रूपचंदजीचा आशिर्वाद, पंडित भगवतीदास, पंडित चतुर्भुजदास, पंडित कुँवरपालजी अणि पंडित धर्मदासजी या मित्रांची प्रेरणा यामूळे नाटकसमयसार शब्दबध्द होण्याला गति प्राप्त झाली.

रोज त्यावर चर्चा सुरु असे, या जगातला दुसरा कोणताहि विषय त्याना भावत नसे.

. १७९.

निज स्वरूपको परम रस जामै भरी अपार
बंदौ परमानंदमय, समयसार अविकार,
कुंदकुंदमुनिचंदवर, अमृतचंद, मूनिइन्द
आत्मरसी बनारसी बंदौ पद अरविन्द

मंगलचरण झाले.

सिध्द भगवन्ताची स्तुति करण्यासाठी मन उत्सुक, प्रफुल्लित झाले.

अविनाश अविकार परमरसधाम है
सर्वज्ञ समाधान सखंग सहज अभिराम है
सुध्द बुध्द अविरुद्ध अनादि अनंत है
जगत सिरोमणि सिध्द सदा जयवंत है

सिधाचं स्वरूप हृदयात असं ठरलं, इतकी सुरेख, नेमक्या भावना दर्शविणारी सोपी सरळ रचना ऐकून मित्रवर्याच्या मनी सुखानुभवाचे रोमांच उठले.

ज्ञानावंतकौ भोग निजरा हेतू है^०
अज्ञानीकौ भोग बंध फल देतू है^०
ये अचरजकी बात हिये नही आवही^०
पूछै कोऊ सिष्य, गुरु समझावही^०

रोज अेक नवी रचना, श्लोकातला सूचक अर्थ लेवून आलेली कविता मंगलमय, कल्याणकारी अशी.

प्रतिभेचं ते दालन खुलताच अेक वेगळ्यच नाटय त्यांना दिसूं लागलं, आत्म्याच्या रंगमंचावर नित्य,
नव्या रंगात सरुं असलेलं.

कर्म व जीव यांचा संवाद, मोह विवेक युध्द, जीवाची निर्लेपता, कर्म, आस्त्रव बंध, संवर, निर्जरा
मोक्ष ही पात्रं, यांचा अभिनय मुक्त जीवाची आनंदयात्रा हे सारं त्यांना दिसूं लागलं,

.१८०.

त्यांच्या काव्यातून सहजपणे गुंफुल जाऊ लागलं, नाटक समयसार पूर्ण झालं, बनारसीदासांचा
आंतरिक हेतू पूर्ण झाला.

ठिकठिकाणी त्याचं गायन होवू लागलं.

मंदिर, सराया, हवेल्या सगळीकडे ते वाचलं जाऊ लागलं.

हातभर घुंगट काढून रोटी भाजताना, आडाचं पाणी शेंदताना, घरकाम करताना स्त्रियांच्या
ओढावर या कविता खेळू लागल्या.

त्यातील भावार्थ आत्मसात केला जाऊ लागला, तत्वज्ञान सोपं वाटूं लागलं, आत्म्याची भाषा
आत्म्याला कळूं लागली.

जाणणास, जाणून घेणारा आणि जाणण्यास सहायक अशी आत्म्याचं दर्शनं या काव्यातून घडू
लागलं.

बनारसीदासामधला कवी कृतार्थ झाला.

.१८१.

पहाता पहाता आयुष्याची पंचावन्न वर्षे कशी सरली ते कळलं देखील नाही.

ही ओळळी वर्ष म्हणजे अनादि, अनंत काल प्रवाहाचा अेक नगण्या बिन्दु.

पण ओखाद्या मानवाच्या आयुष्यातील हीच वर्षे म्हणजे अथांग आशा आकांक्षांचा नित्य उसळ्या
सागर, अपुन्या इच्छांचं दुरुनच खुणावणारं लोभस मृगजळ.

कर्तृत्वाचं मंदिर किंवा वैफल्याची दरी, त्यांच्या आयुष्यात येतो कधी दाहक वैशाख वणवा कधी
शीतल सुखदायी श्रावण धारा.

मायेची छाया आणि उपरेपणाचं दुःख, दारिद्र्याचे चटकेकिंवा वैभवाची छजचामरं.

भोगाची लालासा आणि त्यागाची भावना सुखाच्या पौर्णमेनंतर वेदनेची अमावस्या येत असेते.

कर्तव्याचा दुष्कार पहाड ओलांडल्यावर यशाची सूंदर बाग दिसते.

कधी भोगाच्या वेदीवरचे बळी होण्यासाठी मानव स्वयंस्फूर्तिने पुढे येतो तर कधी त्यागाच्या मार्गावरचा निरिच्छ पथिक बनून आपला मार्ग चालत राहतो.

या अशा सर्व अवरथा बनारसीदासानी आपल्या या ओळळ्या आयुष्यात भोगल्या, अनुभवल्या.

नदीच्या प्रवाहाबरोबर लाटा याव्यात, जाव्यात तसे अनेक प्रसंग आले आणि गेले.

.१८२.

कोणत्याहि प्रसंगानं ढवळ्ला जाणारा मनाचा तळ अलीकडे स्थिर राहातोय.

खूपसं अनुभवलं, काही सांगण्यासारखंही वाटलं, आपल्या आयुष्याची कहाणी कवितावध्द करावी असं ओका क्षणी त्यांना वाटलं.

त्या कहाणीत कांही लपवायच नाही कांहीही छपवायचं नाहीय.

शक्य होईल तेह्डे हे मन मोकळ करायचंय, स्वच्छ करायचय.

जगताना केलेल्या, घडलेल्या चुका नाकबूल करायच्या नाहीत,

त्या वाचून कुणास ठावूक, कुण्या अेखाद्याला उपरित होईलही.

कुणी टिंगल करेल, कुण्या हसेल, कुणी जाणून घेणारही भेटेल.

म्हणे मानव ओकशेदहा वर्षे जगुं शकतो. तसं मानलं तर आपलं अर्ध आयुष्य सरलं अर्ध उरलं.

कांहि गेलं, कांही राहिलं.

आत्ता तसंही मळणायचं नाही, यापुढे जे घडेल त्याकडे केवळ साक्षीभावान पहायचय.

अर्ध्या आयुष्याची अर्धी कहाणी लिहावी, नाहीतरी प्रत्येकांच जीवन पूर्ण कुठै असतं ? कधी थांबावं वाटत नाही कां संपलय हे जाणवत नाही, अजून, अजून हे असं आक्रंदन सतत चाललेलं असतं.

इच्छापूर्ति होतच नाही, ओक संपण्याच्या आधी दुसरी तयारच असते.

जीवन म्हणजे आशा इच्छांचाच ओक सेतू, अच्छांचाच ओक अखंड प्रवास.

.१८३.

असंच वाटतं.

पण खरं म्हणजे तो तर ओका अनंतप्रवासाचा ओक टप्पा, पूर्णत्वाच्या दिशोने चालले ला.

या विचारानं बनारसीदासा व्यग्र झाले.

संध्याकाळ झाली होती, आकाशात संध्याछायेचे रंग उतरुं लागलेले.

प्रसन्न पहाट केळांच संपली होती, तेजस्वी मध्यान्ह ढळू लागलेला मिठूं लागलेली.

उदास राजीचा वेध लागलेला.
आयुष्याचं उत्तरायण सुरु झालेलं

निष्पर्ण वृक्षासारखं अेकटेपण वेढून टाकतंय, पण हे अेकटेपणाही हवंस वाटतयं, कारण त्याच्या
हातात हात घालून त्याच्या सोबतीतच पुढचा प्रवास करायचा आहे.

अशा कातरवेळी बनारसीदासानी मागे वळून पाहिलं, आपल्याच आयुष्याकडे.

आणि त्या स्मृतीचे कल्लोळ अंतरंगात उठले.
ते कविताबद्ध करण्यासाठी त्यांनी लेखणी उचलली.